

**LAT. *MARE* OF ONL. *MARC*, EEN NIEUWE OUDNEDERLANDSE
OROSIUSGLOSSE?**

door Tanneke Schoonheim – Leiden¹

Abstract

Among the sources of the Old Dutch Dictionary,² completed in 2009, are a number of glosses from Orosius' *Historiae Adversum Paganos*. Since they were discovered in 1901, these glosses have figured in several publications, and it is interesting to see the similarities and differences between them. In this contribution, I give an overview of these publications. In addition, I will discuss one gloss which does not occur in any of these publications, but which in my opinion should be considered as Old Dutch rather than Latin and as such has been included in the Old Dutch Dictionary.

1. Inleiding

Tot de bronnen van het in 2009 voltooide *Oudnederlands Woordenboek* behoren de zogeheten *Orosiusglossen*. Dit zijn – op een enkele uitzondering na – interlineaire glossen in het Latijn en in de volkstaal, die voorkomen in een elfde-eeuws handschrift van Orosius, *Historiae adversum paganos*, dat afkomstig is uit de abdij van Saint-Bertin uit het tegenwoordig Noord-Franse, maar in de middeleeuwen nog volop Nederlandstalige Saint-Omer (Sint-Omaars).³

Waar de glossen in de volkstaal aanvankelijk als Oudhoogduits⁴ of Oudnederduits⁵ werden gekarakteriseerd, is inmiddels ontegenzeggelijk vast komen te staan dat de taal ervan als Oudnederlands (Oudnederfrankisch) beschouwd moet worden.⁶ Datzelfde geldt voor de overeenkomstige glossen in het door Gysseling en Koch genoemde afschrift Saint-Omer, BM 717 uit de tweede helft van de elfde eeuw en voor acht door Hartwig Mayer in 1980 gesignaleerde twaalfde-eeuwse

---

¹ Met dank aan Karling Rottschäfer en Jan Vonk voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van mijn tekst.

² <http://onw.inl.nl>.

³ Het betreft hs. Boulogne-sur-Mer, BM 126, uit de eerste helft van de elfde eeuw.

⁴ Holder 1901.

⁵ Gallée 1903.

⁶ Gysseling/Koch 1950, Blech 1977, Gysseling 1980.

glossen op f. 8v van handschrift F.v.I. 9 van de Saltykov-Ščedrin-Bibliotheek in Leningrad.⁷

De Oudnederlandse glossen bestaan voor het grootste deel uit benamingen van windrichtingen, geografische namen en stamnamen die betrekking hebben op plaatsen in de omgeving van Saint-Omer. Daarnaast zijn er nog enkele andere, ‘losse’ woorden. Toen het bij de bewerking van de glossen voor het *Oudnederlands Woordenboek* een keer nodig was om de in deel II van de *Diplomata Belgica* opgenomen foto’s van deze tekst te bekijken, viel mijn oog op een glosse die ik in geen van de publicaties tot nog toe vermeld had zien staan, maar die volgens mij toch ook wel eens Oudnederlands zou kunnen zijn. Over deze glosse gaat mijn bijdrage aan deze feestbundel.

In deze bijdrage zet ik de diverse uitgaven van de Orosiusglossen uit de bovengenoemde handschriften op een rijtje en laat ik zien welke glossen in de loop van de tijd zijn afgevallen en/of toegevoegd. Daarbij komt ook de volgens mij nieuwe Oudnederlandse glosse aan bod, die we meteen – hopelijk niet ten onrechte – maar een plaatsje in het *Oudnederlands Woordenboek* hebben gegeven.

2. Holder 1901

Alfred Holder publiceert in 1901 in het eerste nummer van het *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* als eerste een vijftiwintigtal glossen in de volkstaal die afkomstig zijn uit handschrift BM 126. Hij karakteriseert ze als Oudhoogduits en geeft ze zonder enig verder commentaar.

f. 4r	oriente – ostan
	euro – suthost
	meridie – suth
	africo – suthuest
	occasu – uuestan
	circio – northuest
	septentrione – northan
	boria – north ost
	fauonio – uuest uind
f. 4v	Galliam Belgica – ost franca
	farum – .i. dref
f. 5r	boream – northost

⁷ Gysseling/Koch 1950, Blech 1977, Gysseling 1980, Mayer 1980.

	a meridie – besuthan
	a Morinis – taruenna
	in austro – suthost
	Batauos – uuatanan
	circium uersus – northuuest
	Meuania – uel eumonia
f. 65v	Bello bagui – beluesin
	Caleti – decassela
f. 66v	Tamensem – <i>temsa</i>
	Trino uantum – trenia
f. 81v	Luit – .i. plagit
f. 83v	sandapila – .i. carra
f. 85v	Bacaudas – .i. stultos et agrestes .i. bacando

3. Gallée 1903

Gallée neemt vervolgens bijna alle door Holder uitgegeven glossen op in de Nachtrag van zijn *Vorstudien zu einem Altniederdeutschen Wörterbuche*.⁸ Hij maakt alleen een uitzondering voor het toponiem *eumonia* (BM 126 f. 5r) en de Germaanse stamnamen *trenia* (BM 126 f. 66v) en *bacando* (BM 126 f. 87v), die hij weglaat. Volgens Gallée moeten de glossen niet als Oudhoogduits beschouwd worden, maar als Oudnederduits. Hij voorziet de alfabetisch geordende woorden van een woordsoortaanduiding, een vertaling in het Duits en vaak ook in het Engels. Ook geeft hij cognaten en de glossen met hun bronvermelding.

gl.S.Bert.Oros. 1,2,16	ostan <i>oriente</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	northuuest <i>a circio</i> ; 1,2,79 <i>circium uersus</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	suth <i>a meridie</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	suthost <i>ab euro</i> ; id. 76 <i>suthost in austro positus</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	suthuuest <i>ab africo</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	uuestan <i>ab occasu</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,55	northan <i>a septentrione</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,57	northost <i>a boria</i> ; 1,2,76 <i>in boream</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,57	uuestwind <i>a fauonio</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,60	Ostfranca <i>Galliam Belgicam</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,71	dref <i>farum</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,76	besuthan <i>a meridie</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,76	taruenna <i>a morinis</i> .
gl.S.Bert.Oros. 1,2,76	uuatanan (<i>l. uuatauan für Uatauan, i.e. Batauan?</i>)

Batauos.

⁸ Gallée 1903: 516-531.

gl.S.Bert.Oros. 6,9,6 te(m)sa *Tamensem* (ed. *Tamesim*).
 gl.S.Bert.Oros. 6,7,14 de Cassela *Caleti* (*bewohner der stadt Cassel*).
 gl.S.Bert.Oros. 6,7,12 beluesin *bello bagui* (ed. *Bellouagui*).
 gl.S.Bert.Oros. 7,8,2 plagit *luit Roma caedibus principum*.
 gl.S.Bert.Oros. 7,10,7 carra *sandapila*.

4. Gysseling/Koch 1950

Gysseling en Koch beschouwen de glossen in hun *Diplomata Belgica* als Oudnederlands. Zij nemen om onbekende redenen in hun uitgave alleen de glossen van de folia 4r, 4v en 5r op. Daarnaast vermelden ze het bestaan van een afschrift van de tekst uit de tweede helft van de elfde eeuw,⁹ met grotendeels dezelfde glossen en nemen ze de twee van het origineel afwijkende glossen apart op.

BM 126, 1^e helft 11^e eeuw

f. 4r ab oriente – ostan
 ab euro – suthost
 a meridie – suth
 ab africo – suthuuest
 ab occasu – uuestan
 a circio – northuuest
 a septentrione – northan

a borea – northost

f. 4v a fauonio – uuestuwind
 Galliam Belgicam – Ost Franca
 farum – .i. dref

f. 5r in boream – northost
 a meridie – besuthan
 a Morinis – Taruenna
 in austro – suthost
 Batauosque – uuatanan
 circium – northuuest

BM 717, 2^e helft 11^e eeuw

f. 3rb ostan
 suthost
 suth
 suthuuest
 uuestan
 northuuest
 northan
 a septentrione – northan
 (4^e kw. 11^e eeuw)

northost
 uuestuwind
 Ost Franca

f. 3va .i. dref
 northost
 besuthan
 Taruenna
 suthost
 uuathnan
 northuuest

5. Gysseling 1980

In 1980 geeft Gysseling de glossen opnieuw uit, dit keer in deel II-1 van zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten*, waarvan het eerste

⁹ Het betreft handschrift Saint-Omer, BM 717, uit de tweede helft van de elfde eeuw.

gedeelte uit Oudnederlands materiaal bestaat. Behalve de glossen die in Gysseling/Koch 1950 zijn opgenomen, bevat deze uitgave ook enkele – reeds eerder door Holder gepubliceerde – glossen die op de folia 65v en 66v van BM 126 voorkomen. De glossen *plagit* (BM 126 f. 81v) en *carra* (BM 126 f. 83v) zijn niet opgenomen, mogelijk omdat Gysseling deze woorden als Latijn beschouwt.¹⁰

BM 126, 1^e helft 11^e eeuw

f. 4r	ab oriente – ostan ab euro – suthost a meridie – suth ab africo – suthuuest. ab occasu – uuestan a circio – northuuest. a septentrione – northan
	a borea – northost. a fauonio – uuest uuind
f. 4v	galliam belgicam – ost franca farum – .i. dref
f. 5r	in boream – northost a meridie – besuthan a morinis – taruenna in austro – suthost batauosque – uuatanan circium – northuuest
f. 65v	bellobagui – beluesin caleti – .i. de cassela
f. 66v	tamensem – <i>temsa</i>

BM 717, 2^e helft 11^e eeuw

f. 3rb	ostan suthost suth suthuuest. uuestan northuuest. northan a septentrione – northan (4 ^e kw. 11 ^e eeuw)
	northost. uuest uuind
f. 3va	ost franca .i. dref northost besuthan taruenna suthost uuathnan northuuest

¹⁰ Het ww. *plagen* ‘kwellen; straffen’ is een afleiding van het znw. *plaaġ* ‘kwellling’, dat door verschillende Germaanse talen ontleend is aan lat. *plāga*, vgl. EWN s.v. *plaaġ*. Hoewel er zeker invloed is geweest van lat. *plāgare*, kunnen we het werkwoord beschouwen als een zelfstandige vorming binnen het Germaans, vgl. ook Starck/Wells s.v. *plāgen*.

Het is onzeker wanneer het woord *kar* door het Germaans aan het Latijn is ontleend; de oudste vindplaats in het Duits stamt uit de tiende eeuw, vgl. EWN s.v. *kar*. Gezien het feit dat de Orosiusglossen deels in de volkstaal en deels in het Latijn geschreven zijn, kunnen we niet met zekerheid uitmaken of *carra* als Middellatijn of als Oudnederlands moet worden beschouwd.

6. Blech 1977

Door Gysseling 1980 niet vermeld, is de uitgave van de niet-Latijnse Orosiusglossen van Blech 1977. In haar *Germanistische Glossenstudien zu Handschriften aus französischen Bibliotheken* bespreekt zij zowel de glossen uit het origineel, Boulogne-sur-Mer, BM 126 (1^e helft 11^e eeuw), als uit het afschrift, Saint-Omer, BM 717 (2^e helft 11^e eeuw) zeer uitvoerig. Zij geeft de glossen uit beide handschriften en hun Latijnse context, een vertaling van die context in het Duits en een verklaring van de glosse met verwijzing naar de eerdere uitgaven.

BM 126, 1^e helft 11^e eeuw		BM 717, 2^e helft 11^e eeuw	
f. 4r	ostan suthost suth suthuuest uuestan northuuest northan	f. 3rb	ostan suthost suth suthuuest uuestan northuuest northan northan (4 ^e kw. 11 ^e eeuw)
	north ost uuest uuind		northost uuest uuind
f. 4v	ost franca .i. dref	f. 3va	ost franca .i. dref
f. 5r	northost besuthan taruenna suthost uuatanan northuuest uel eumonia		northost besuthan taruenna suthost uuathnan northuuest
f. 65v	beluesin .i. decassela	f. 3vb	uel eumonia
f. 66v	temsa trenia		
f. 81v	.i. plagit	f. 53ra	.i. plagit
f. 83v	.i. carra	f. 54ra	.i. carra
f. 87v	.i. stultos et agrestes .i. bacando	f. 56rb	.i. stultos en agrestes .i. bacando

7. Mayer 1980

In 1980 publiceert Hartwig Mayer een achttal niet-Latijnse Orosiusglossen uit een tot dan toe onbekend handschrift uit de Saltykov-Šćedrin-Bibliotheek in Leningrad.¹¹ Hij karakteriseert deze glossen in navolging van Blech als Oudnederfrankisch, maar veronderstelt onder meer op grond van het grote aantal schrijffouten geen directe, maar een indirecte relatie tussen de glossen in dit handschrift en die in de handschriften BM 126 en BM 717.

F.v.I. 9, 12^e eeuw

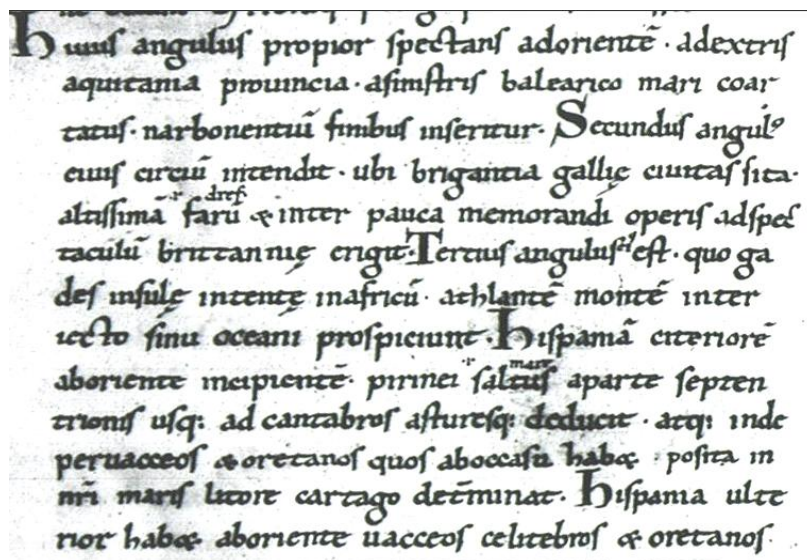
- f. 8v   ab oriente – hostan
             ab euro – Subcost (l. Suthost)
             a meridie – Suth
             ab africo – Suthiunest (l. Suthiuuest)
             ab occasu – Westhau (l. Westan)
             a circio – Nortuuest (l. Northuuest)
             a septentrione – Nortban (l. Northan)
             galliam belgicam - ostifranca

8. Oudnederlands Woordenboek

In het *Oudnederlands Woordenboek* (ONW) is voor de bewerking van de glossen uitgegaan van handschrift BM 126 en worden de glossen uit de andere handschriften (BM 717 en F.v.I 9) vermeld als varianten. De toponymische glossen zijn buiten beschouwing gelaten; in het ONW worden toponiemen namelijk alleen gebruikt als ze appellatief materiaal bevatten dat tot het Oudnederlands gerekend kan worden. De glosse *northan* uit het vierde kwart van de elfde eeuw, die alleen in BM 717 voorkomt en niet in BM 126, is uiteraard apart opgenomen.

Datzelfde geldt voor een glosse die niet eerder werd signaleerd, maar die wel zichtbaar is op de afbeelding van een fragment van BM 717 f. 3va in de *Diplomata Belgica* van Gysseling en Koch. In de passage *Hispaniam citeriorem ab oriente incipientem pirinei saltus aparte septentrionis usque ad cantabros asturesque deducit atque inde peruaccaeos et oretanos, quos ab occasu habet, posita in nostri maris litore cartago determinat* staat boven *saltus* de glosse *.i. mare* of *.i. marc*. Hebben we hier te maken met een Latijnse glosse *mare* of is er sprake van een Oudnederlandse glosse *marc*?

¹¹ Het betreft handschrift F.v.I. 9, uit de twaalfde eeuw.

Huius angulus propior spectans ad orientem. ad dextris
 aquitania provincia. a sinistris balearico mari coar-
 tatus. narbonentium finibus inseritur. Secundus angulus
 eius circum intendit. ubi brigantia gallicae civitas sita.
 altissima ^{drif} faru & inter pauca memorandi operis ad spec-
 taculum britanniae erigitur. Tertius angulus est. quo ga-
 des insulae intente in africanum atlanticum montem inter-
 iecto sinu oceanum prospiciunt. Hispaniam ceteriore
 ab oriente incipientem. pyrenaei saltus a parte septen-
 trionis usque ad cantabros asturesque deducit. atque inde
 per uaccesos & oretanos quos ab occasu habet. postea in
 mari maris litore cartago determinat. Hispaniam ulte-
 rior habet ab oriente uaccesos celtebros & oretanos.

BM 717 f. 3va; 2e helft 11e eeuw

© Bibliothèque municipale, Boulogne-sur-Mer / IRHT.

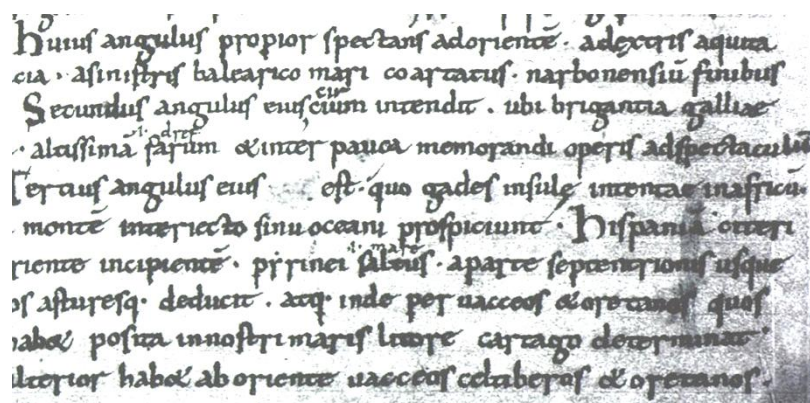
Uit de foto's blijkt dat deze zelfde glosse eveneens voorkomt op f. 4v van handschrift BM 126, waarvan BM 717 een latere kopie is. Zij staat echter niet in handschrift F.v.I. 9, wat eens te meer wijst op een grotere afstand tussen dit handschrift en de beide andere teksten.¹² Duidelijker dan in BM 717 lijkt de laatste letter van het woord in BM 126 een *e* te zijn en we zouden hier dus te maken hebben met een Latijnse glosse *mare*. Dit is waarschijnlijk de reden dat geen van de onderzoekers het woord in hun uitgave van de glossen heeft meegenomen. Het is echter zeer de vraag of dat een terechte beslissing is geweest.

De Latijnse passage kan namelijk als volgt vertaald worden: 'In het noorden loopt het bergwoud van de Pyreneeën langs het nabijgelegen Spanje, dat in het oosten begint, tot aan (het gebied van) de Cantabriërs en de Asturiërs en vandaar door (het gebied van) de Vaccaeï en Oretani, dat Cartagena, dat aan de kust van de Middellandse Zee ligt,

¹² Vgl. Mayer 1980: 206.

in het westen heeft en begrenst'.¹³ Wanneer we naar de plaats van de glosse in het handschrift kijken, boven het Latijnse *saltus* 'bosrijk dal; bergwoud', ligt het niet echt voor de hand om daar een glosse *mare* 'zee' te lezen.¹⁴

BM 126 f. 4v; 1e helft 11e eeuw

© Bibliothèque municipale, Boulogne-sur-Mer / IRHT.

Eerder moeten we daarom bij de interpretatie van deze glosse volgens mij uitgaan van een 'slip of the pen' van de glossator, die tijdens het schrijven ten onrechte een haaltje aan de *c* maakte, waardoor deze tot een *e* werd. De glosse zou dan eigenlijk *marc* luiden, een in vele Germaanse talen voorkomend woord, dat als hoofdbetekenis 'grens, grensgebied; grenswoud' heeft.¹⁵ Aangezien de Pyreneeën de grens vormen tussen Frankrijk en Spanje, staat deze betekenis een stuk dichterbij het Latijnse *saltus* dan de betekenis van *mare*.

¹³ De vertaling van deze passage is van de hand van Jan Vonk, die ik daarvoor heel hartelijk bedank. Orosius verdeelt Spanje in twee stukken, *Hispania citerior* 'het nabijgelegen Spanje', dat grenst aan de Pyreneeën en onder meer Galicië bevat, en *Hispania ulterior* 'het verder weg gelegen Spanje', dat grenst aan Afrika en onder meer Portugal bevat.

¹⁴ Eventueel zou een dergelijke glosse mogelijk zijn geweest bij het door het Romaans aan het Germaans ontleende substantief *saltu-* 'zout', maar dan zouden we ervan uit moeten gaan dat de glossator in kwestie helemaal niet gekeken heeft naar de rest van de Latijnse passage, wat me toch minder waarschijnlijk lijkt.

¹⁵ Vgl. o.a. ONW en Starck/Wells.

- BM 126 f. 4r ab oriente – *ostan* (BM 717 f. 3rb *ostan*; F.v.I. 9 f. 8v *hostan*).
 BM 126 f. 4r ab euro – *suthost* (BM 717 f. 3rb *suthost*; F.v.I. 9 f. 8v *Subcost*
 (l. *Suthost*)).
 BM 126 f. 4r a meridie – *suth* (BM 717 f. 3rb *suth*; F.v.I. 9 f. 8v *Suth*).
 BM 126 f. 4r ab africo – *suthuuest*. (BM 717 f. 3rb *suthuuest*.; F.v.I. 9 f. 8v
Suthiunest (l. *Suthiuest*)).
 BM 126 f. 4r ab occasu – *uuestan* (BM 717 f. 3rb *uuestan*; F.v.I. 9 f. 8v
Westhau (l. *Westan*)).
 BM 126 f. 4r a circio – *northuuest*. (BM 717 f. 3rb *northuuest*.; F.v.I. 9 f. 8v
Nortuuest (l. *Northuuest*)).
 BM 126 f. 4r a septentrione – *northan* (BM 717 f. 3rb *northan*; F.v.I. 9 f. 8v
Nortban (l. *Northan*)).
 BM 717 f. 3rb a septentrione – *northan*.
 BM 126 f. 4r a borea – *northost*. (BM 717 f. 3rb *northost*.).
 BM 126 f. 4r a fauonio – *uuest uuind* (BM 717 f. 3rb *uuest uuind*).
 BM 126 f. 4v galliam belgicam – *ost franca* (BM 717 f. 3rb *ost franca*;
 F.v.I. 9 f. 8v *ostifranca*).
 BM 126 f. 4v farum – i. *dref* (BM 717 f. 3va i. *dref*).
 BM 126 f. 4v saltus – i. *mare* (l. *marc*; BM 717 f. 3va i. *mare* (l. *marc*)).
 BM 126 f. 5r in boream – *northost* (BM 717 f. 3va *northost*).
 BM 126 f. 5r a meridie – *besuthan* (BM 717 f. 3va *besuthan*).
 BM 126 f. 5r in austro – *suthost* (BM 717 f. 3va *suthost*).
 BM 126 f. 5r circium – *northuuest* (BM 717 f. 3va *northuuest*).
 BM 126 f. 81v luit – i. *plagit* (BM 717 f. 53ra i. *plagit*).
 BM 126 f. 83v sandapila – i. *carra* (BM 717 f. 54ra i. *carra*).

Het lijkt dus zeker gerechtvaardigd om de glosse als Oudnederlands te beschouwen en *marc* op te nemen in het *Oudnederlands Woordenboek*. Het is daar weliswaar noch de enige, noch de oudste vindplaats van dit woord, dat onder andere ook als eerste of laatste element in verschillende toponiemen vertegenwoordigd is, maar voor het Oudnederlands geldt toch nog steeds dat elke vindplaats er maar weer een is, al is de hoeveelheid Oudnederlands die we kennen, de laatste decennia – mede dankzij de inspanningen van Arend Quak – enorm toegenomen.

Bibliografie

- Blech 1977: U. Blech, *Germanistische Glossenstudien zu Handschriften aus französischen Bibliotheken*. Heidelberg, 51-72.
- EWN: M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs (red.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Leiden/Amsterdam. 4 dln. (2003-2009).
- Gallée 1903: J.H. Gallée, *Vorstudien zu einem altniederdeutschen Wörterbuche*. Leiden.
- Gysseling 1980: M. Gysseling, 'Orosiusglossen uit Sint-Omaars', in: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. 's-Gravenhage, II-1, 120-121.
- Gysseling/Koch 1950: M. Gysseling en A.C.F. Koch, 'Oudnederlandse interlineaire glossen bij Orosius, *Historiae adversum paganos*', in: *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. Tongeren, I, 395-396; gedeeltelijke facsimile II, nr. 87, 88.
- Holder 1901: A. Holder, 'Altdeutsche Glossen', in: *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* 1: 72-73.
- Mayer 1980: H. Mayer, 'Altniederfränkische Orosiusglossen aus Corbie', in: *Seminar, A journal of Germanic Studies* 16: 203-207.
- ONW: T.H. Schoonheim, K. Louwen, M.A. Mooijaart, W.J.J. Pijnenburg en A. Quak (red.), *Oudnederlands Woordenboek*. Leiden. <http://onw.inl.nl>.
- Starck/Wells 1972-90: T. Starck und J.C. Wells (red.), *Althochdeutsches Glossenwörterbuch*. Heidelberg.